

Pierre Bourdieu

Η ΑΙΣΘΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

Μετάφραση, επιστημονική θεώρηση
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ

Επίμετρο
ΚΑΝΑΚΗΣ ΛΕΛΕΔΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Le sens pratique*

© Les Éditions de Minuit, 1980

© για την ελληνική γλώσσα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Πρώτη έκδοση: Σεπτέμβριος 2006

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου.

ISBN: 960-221-349-3

Η μετάφραση έγινε από το γαλλικό πρωτότυπο

Διορθώσεις: Μαρία Τσάτσου

Σελιδοποίηση: Σούλα Αργυρίου

Κεντρική διάθεση:

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα,

τηλ. 2103806305, 2103821813, fax 2103838173

e-mail: alexcom@otenet.gr—<http://www.alexandria-publ.gr>

Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου:

Πεσμαζόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα, τηλ. 2103311719

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	9
---------------	---

ΒΙΒΛΙΟ Ι: ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Προλεγόμενα	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Εξαντικειμενικεύοντας την εξαντικειμενίκευση	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η φανταστική ανθρωπολογία του υποκειμενισμού	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Δομές, έξεις, πρακτικές	87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 Η πίστη και το σώμα	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 Η λογική της πρακτικής	131
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 Το έργο του χρόνου	160
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 Το συμβολικό κεφάλαιο	182
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 Οι τρόποι κυριαρχίας	198
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9 Η αντικειμενικότητα του υποκειμενικού	219

ΒΙΒΛΙΟ ΙΙ: ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΛΟΓΙΚΕΣ

Προλεγόμενα	231
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Η γη και οι γαμήλιες στρατηγικές	235
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Οι κοινωνικές χρήσεις της συγγένειας	257
Πρόσφατες τοποθετήσεις γύρω από το ζήτημα	259
Οι λειτουργίες των σχέσεων και η βάση των ομάδων	265
Το σύνθητες και το εξαιρετικό	283
Γαμήλιες στρατηγικές και κοινωνική αναπαραγωγή	296

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	Ο δαίμων της αναλογίας	315
	Η γενεσιουργός συνταγή	327
	Η θεμελιώδης διαίρεση	345
	Κατώφλια και διαβάσεις	352
	Η απαρνημένη υπέρβαση	361
	Μεταφορές σχημάτων και ομολογιών	386
	Η καλή χρήση της αοριστίας	400
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	Η κατοικία ή ο κόσμος αντεστραμμένος	413
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	του Κανάκη Λελεδάκη «Η αίσθηση της πρακτικής»: Μια θεωρία κοινωνικής κατασκευής του υποκειμένου, κοινωνικής δράσης και αναπαραγωγής της κοινωνίας	433
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ		451
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ		455

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Δομές, έξεις, πρακτικές

Ο αντικειμενισμός συγκροτεί τον κοινωνικό κόσμο ως θέαμα που προσφέρεται σε έναν παρατηρητή ο οποίος υιοθετεί μια «οπτική» έναντι της δράσης και ο οποίος, μεταθέτοντας στο αντικείμενο τις αρχές που διέπουν τη σχέση του με το αντικείμενο, ενεργεί σαν ο κόσμος να προοριζόταν μόνο για γνώση και σαν όλες οι διαδράσεις με το αντικείμενο να ανάγονται σε συμβολικές ανταλλαγές. Η οπτική είναι η άποψη που έχει κανείς από τις υψηλότερες θέσεις της κοινωνικής δομής, απ' όπου ο κοινωνικός κόσμος προσφέρεται ως (ανα)παράσταση (représentation) – με την έννοια που έχει στην ιδεαλιστική φιλοσοφία, αλλά και στη ζωγραφική και το θέατρο – και απ' όπου οι πρακτικές δεν αποτελούν παρά ρόλους θεάτρου, εκτελέσεις μιας παρτιτούρας ή ενός σχεδίου. Η θεωρία της πρακτικής ως πρακτική εμμένει, έναντι του θετικιστικού υλισμού, ότι τα αντικείμενα της γνώσης δεν εγγράφονται παθητικά, αλλά κατασκευάζονται, και έναντι του νοησιαρχικού ιδεαλισμού, ότι η αρχή αυτής της κατασκευής έγκειται στο σύστημα των δομημένων και δομωσών προδιαθέσεων που συγκροτείται από την πρακτική και είναι πάντα προσανατολισμένο προς πρακτικές λειτουργίες. Μπορούμε πράγματι, μαζί με τον Μαίχ των Θέσεων πάνω στον Φόϋερμπαχ, να εγκαταλείψουμε τη δεσπόζουσα οπτική με αφετηρία την οποία ο αντικειμενιστικός ιδεαλισμός διατάσσει τον κόσμο δίχως να αναγκαστούμε να εγκαταλείψουμε σε αυτόν «την ενεργητική πλευρά» της πρόσληψης του κόσμου ανάγοντας τη γνώση σε απλή καταγραφή: αρκεί προς αυτό να τοποθετηθούμε μέσα «στην πραγματική δραστηριότητα ως δραστηριότητα», στην πρακτική δηλαδή σχέση με τον κόσμο, την αφοσιωμένη και ενεργή αυτή παρουσία στον κόσμο με την οποία ο κόσμος επιβάλλει την παρουσία του, με όλες τις επιτακτικές ανάγκες του, τα πράγματα που πρέπει να γίνουν και να λεχθούν, τα πράγματα που φτιάχτηκαν για να ειπωθούν, που κατευθύνουν άμεσα τις χειρονομίες ή τα λόγια δίχως ποτέ να αναπτυχθούν ως θέαμα. Πρέπει να αποφύγουμε το

ρεαλισμό της δομής, στον οποίο οδηγεί αναγκαστικά ο αντικειμενισμός –αναγκαία στιγμή της ρήξης με την πρωταρχική εμπειρία, στιγμή της κατασκευής των αντικειμενικών σχέσεων– όταν υποστασιοποιεί τις σχέσεις του αντιμετωπίζοντάς τις σαν πραγματικότητες ήδη συγκροτημένες έξω από την ιστορία του ατόμου ή της ομάδας, δίχως ωστόσο να ξανατέφτει στον υποκειμενισμό, που είναι παντελώς ανίκανος να εξηγήσει την αναγκαιότητα του κοινωνικού κόσμου: γι' αυτό πρέπει να επανέλθουμε στην πρακτική, τόπο της διαλεκτικής του *opus operatum* και του *modus operandi*, των εξαντικειμενικευμένων προϊόντων και των ενσωματωτημένων προϊόντων της ιστορικής πρακτικής, των δομών και των εξεων¹.

Οι εξωτερικοί καθορισμοί που συνδέονται με μια συγκεκριμένη τάξη συνθηκών υπαρκτής παράγουν εξείς (*habitus*), συστήματα διαρκών και μεταβέσιμων προδιαθέσεων, δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν ως δομούσες δομές, ως γενεσιουργές και οργανωτικές δηλαδή αρχές των πρακτικών και των αναπαραστάσεων, οι οποίες μπορούν να προσαρμοσθούν αντικειμενικά στον σκοπό τους δίχως να χρειάζεται να στοχεύουν συνειδητά σ' αυτούς και να ελέγχουν ρητά τις αναγκαίες για την επίτευξή τους ενέργειες· συνειδητά «κεκανονισμένες» και «κανονικές» δίχως κατά κανένα τρόπο να είναι αποτελεσματικά σε κανόνες, μπορούν, όντας όλα αυτά, να ενορχηστρωθούν συλλογικά δίχως να αποτελούν προϊόν της οργανωτικής δράσης ενός διευθυντή ορχήστρας².

1. Η ανάδειξη των προϋποθέσεων που διέπουν εγγενώς την αντικειμενιστική κατασκευή, καθυστέρησε παρ'ότις από όλους όσους, στο χώρο της γλωσσολογίας και της ανθρωπολογίας, προσπαθήσαν να «διορθώσουν» το δομιστικό μοντέλο επικαλούμενοι το «πλάνισιο συμφοραζομένων» ή την «κατάσταση» για να εξηγήσουν τις παραλλαγές, εξαιρέσεις και εκτροπές (αντί να τις θεωρήσουν, όπως οι δομιστές, αλλές παραλλαγές αφομοιωμένες από τη δομή) και έτσι απέφυγαν να θέσουν υπό κρίση αμφισβήτηση τον αντικειμενιστικό τρόπο σκέψης, όταν δηλαδή δεν είχαν απλώς επανέλθει στην ελεύθερη επιλογή ενός αποδεσμευμένου, χωρίς ρίξες, καθαρού υποκειμένου. Έτσι η αποκαλούμενη *περιπτωσιολογική ανάλυση* (*situational analysis*), που συνίσταται στην «παράγηση των ανθρώπων σε διαφορετικές κοινωνικές περιστάσεις» προκειμένου να καθοριστεί «πώς διαμορφώνουν τις επιλογές τους στα όρια μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής» (πρβλ. M. Gluckman, «Ethnographic data in British social anthropology», *Sociological Review* IX (1), Μάρτιος 1961: 5-17 και J. Van Velsen, *The Politics of Kinship: A Study in Social Manipulation among the Lakeside Tonga*, Manchester UP, Μάντσεστερ 1964, επανέκδ. 1971) παραμένει εγκλωβισμένη στο δίλημμα των κανόνων και της εξαίρεσης το οποίο ο Leach (που συχνά επικαλούνται οι υποστηρικτές αυτής της μεθόδου) εκφράζει με σαφήνεια: «Υποστηρίζω ότι είναι αδύνατο να υπάρχουν δομικά συστήματα στα οποία όλες οι δυνατότητες κοινωνικής δράσης είναι αυστηρά θεσμοθετημένες. Σε όλα τα βιώσιμα συστήματα πρέπει να υπάρχει μια περιοχή στην οποία το άτομο είναι ελεύθερο να κάνει επιλογές ώστε να χειριστεί το σύστημα προς όφελός του» (E. Leach, «On certain unconsidered aspects of double descent systems», *Man*, 62, 1962: 133).

2. Θα έπρεπε να μπορούσαμε να αποφύγουμε εντελώς να μιλάμε για τις έννοιες χάρη των

Αν και κατά κανένα τρόπο δεν αποκλείεται οι αποκρίσεις των έξω να συνοδεύονται από ένα στρατηγικό υπολογισμό που τείνει να επιτελεί σε συνειδητό επίπεδο αυτό που η έξη επιτελεί με άλλο τρόπο – με μια εκτίμηση, δηλαδή, των πιθανοτήτων που προϋποθέτει η μετατροπή ενός προγενέστερου αποτελέσματος σε προεξοφλούμενο στόχο – αυτές δεν παύουν να ορίζονται καταρχάς, έξω από κάθε υπολογισμό, σε σχέση με *αντικειμενικές δυνατότητες*, άμεσα εγγεγραμμένες στο παρόν – πράγματα που πρέπει να γίνουν ή να μη γίνουν, να ειπωθούν ή να μην ειπωθούν – σε σχέση με ένα πιθανό «επερχόμενο μέλλον» το οποίο – σε αντίθεση προς το μέλλον ως «απόλυτη δυνατότητα» (absolute Möglichkeit), με την έννοια του Hegel (ή του Sartre), προβεβλημένο από το καθαρό πρόταγμα μιας «αληθινής ελευθερίας» – τίθεται κατά τρόπο επείγοντα αξιώνοντας μια ύπαρξη που αποκλείει κάθε εκ των προτέρων υπολογισμό. Για την πραγματική τα ερεθίσματα δεν υπάρχουν στην αντικειμενική τους αλήθεια ως *συμβατικοί και δυναμικοί* εκλυτικοί μηχανισμοί που ενεργούν μόνο αν συναντήσουν δρώντα υποκείμενα προδιατεθειμένα να τα *αναγνωρίσουν*³. Ο πρακτικός κόσμος που συγκροτείται μέσα από τη σχέση με την έξη, ως σύστημα γνωστικών και κινητήριων δομών, αποτελεί έναν κόσμο ήδη πραγματοποιημένων σκοτών – διαδικασίες και μονοπάτια προς χρήση – και αντικειμένων που διαθέτουν έναν «μόνιμο τελεολογικό χαρακτήρα», κατά τη ρήση του Husserl (εργαλεία ή θεσμοί). Κι αυτό διότι οι κανονικότητες που διέτουν μια αυθαίρετη κατάσταση (με την

εννοιών και να διακινδυνεύουμε έτσι να είμαστε συνάμα σχηματικοί και τυπικοί. Όπως όμως οι έννοιες που δηλώνουν προδιάθεση, η έννοια της έξης, το σύνολο των ιστορικών χρήσεων της οποίας την προδιαθέτει να δηλώνει ένα σύστημα κεκτημένων προδιαθέσεων, μόνιμων και γενεσιουργών, αποκτά αξία, πάνω απ' όλα, λόγω των ψευδοπροβλημάτων και ψευδολύσεων που εξαλείφει, των ζητημάτων που επιτρέπει να θέσουμε ή να επιλύσουμε, των επιστημονικών, ειδικά, δυσκολιών που εγείρει.

3. Η έννοια του *δομικού εκτύπου* των ιδιοτήτων ενός αντικειμένου, δηλαδή ο *χαρακτήρας* που οδηγεί μια ιδιότητα (για παράδειγμα, το χρώμα ή τη μορφή) «να λαμβάνεται ευκολότερα υπ' όψη κατά τον όποιο σημασιολογικό χειρισμό του σημασιολογικού που την περιλαμβάνει» (J. F. le Ny, *La sémantique psychologique*, PUF, Παρίσι 1979: 190 κ.ε.), όπως και η βεβαιωμένη έννοια των «μέσων πιθανοτήτων» που αποτελεί το αντίστοιχό της σε άλλα συμφορμένα, αποτελεί μια *αφαίρεση*, αφού το έκτυπο ποικίλει ανάλογα με τις προδιαθέσεις· ωστόσο, μας επιτρέπει να αποφύγουμε τον καθαρό υποκειμενισμό λαμβάνοντας υπ' όψη τους αντικειμενικούς καθορισμούς των αντιλήψεων. Η ψευδαίσθηση ότι οι ιδιότητες της κατάστασης, και ως εκ τούτου οι σκοποί της δράσης, δημιουργούνται ελεύθερα, βρίσκει αναμφισβήτητα μια φαινομενική δικαίωση στον κύκλο, *χαρακτηριστικό* κάθε δυναμικής διέγερσης, κατά τον οποίο η έξη μπορεί να παράξει την αντικειμενικά εγγεγραμμένη στην «συνταγή» της ατόκιση μόνο στο μέτρο που αφοδίζει στην κατάσταση την εκλυτική της δραστηριότητα συγκροτώντας την σύμφωνα με τις αρχές της, συγκροτώντας την, δηλαδή, ως *προσέκον θέμα* σε σχέση με έναν ειδικό τρόπο διερώτησης της πραγματικότητας.

έννοια του Saussure και του Mauss) τείνουν να εμφανίζονται ως αναγκαίες και μάλιστα φυσικές, εξαιτίας του γεγονότος ότι διέπουν τα σχήματα αντίληψης και αποτίμησης μέσω των οποίων συλλαμβάνονται.

Αν συχνά επισημαίνουμε ένα στενό συσχετισμό ανάμεσα στις αντικειμενικές πιθανότητες, επιστημονικά συγκροτημένες (για παράδειγμα, οι πιθανότητες πρόσβασης σε κάποιο αγαθό) και τις υποκειμενικές προσδοκίες (τα «κίνητρα» και οι «ανάγκες»), δεν είναι διότι τα δρώντα υποκείμενα προσαρμόζουν συνειδητά τις επιδιώξεις τους σε μια ακριβή εκτίμηση των πιθανοτήτων επιτυχίας, με τον τρόπο που ένας παίκτης θα οργάνωνε το παιγνίδι του σε συνάρτηση με μια τέλεια πληροφόρηση πάνω στις πιθανότητές του να κερδίσει. Στην πραγματικότητα, οι προδιαθέσεις που ενσταλάζονται μονίμως από τις δυνατότητες και μη δυνατότητες, τις ελευθερίες και τις αναγκαιότητες, τις ευκολίες και απαγορεύσεις που είναι εγγεγραμμένες στις αντικειμενικές συνθήκες (και που η επιστήμη συλλαμβάνει, διαμέσου των στατιστικών κανονικοτήτων, ως πιθανότητες αντικειμενικά συνδεδεμένες με μια ομάδα ή τάξη) γεννούν προδιαθέσεις αντικειμενικά συμβατές με αυτές τις συνθήκες και κατά κάποιο τρόπο προ-προσαρμοσμένες στις απαιτήσεις τους. Έτσι, οι πλέον απίθανες πρακτικές αποκλείονται πριν από κάθε εξέταση, ως *αδιανόητες*, μέσα απ' αυτό το είδος της άμεσης υποταγής στην τάξη που τείνει να καθιστά την ανάγκη αρετή, δηλαδή να αρνείται το μη αποδεκτό και να επιθυμεί το αναπόφευκτο. Οι ίδιες οι συνθήκες παραγωγής της έξης, *ανάγκης που έχει καταστεί αρετή*, συμβάλλουν ώστε οι προσδοκίες που γεννούν να αγνοούν τον περιορισμό στον οποίο υπόκειται η εγκυρότητα κάθε υπολογισμού πιθανοτήτων, ότι δηλαδή οι εμπειρικοί όροι δεν έχουν τροποποιηθεί: Αντίθετα προς τις επιστημονικές εκτιμήσεις που διορθώνονται μετά από κάθε πειραματική διαδικασία σύμφωνα με τους αυστηρούς κανόνες του λογισμού, οι προσδοκίες της έξης, πρακτικές υποθέσεις θεμελιωμένες σε παρελθούσες εμπειρίες, προσδίδουν δυσανάλογο βάρος στις πρώιμες εμπειρίες. Στην πραγματικότητα, οι χαρακτηριστικές δομές μιας τάξης συγκεκριμένων όρων ύπαρξης είναι αυτές οι οποίες, μέσα από την οικονομική και κοινωνική αναγκαιότητα που διέπει τον σχετικά αυτόνομο κόσμο της οικιακής οικονομίας και των οικογενειακών σχέσεων, ή καλύτερα, μέσα από τις καθαρά οικογενειακές εκφάνσεις αυτής της εξωτερικής αναγκαιότητας (μορφή κατανομής της εργασίας μεταξύ των φύλων, ο κόσμος των αντικειμένων, τρόποι κατανάλωσης, σχέσεις προς τους γονείς κ.ο.κ.), παράγουν τις δομές της έξης που με τη σειρά τους βρίσκονται στη βάση της αντίληψης και εκτίμησης κάθε μεταγενέστερης εμπειρίας.

Προϊόν της ιστορίας, η έξη παράγει ατομικές και...

άρα ιστορία, σύμφωνα με τα σχήματα που γεννά η ιστορία· εξασφαλίζει την ενεργή παρουσία των εμπειριών του παρελθόντος που, εναποτεθειμένες σε κάθε οργανισμό υπό μορφή σχημάτων αντίληψης, σκέψης και δράσης, τείνουν με μεγαλύτερη βεβαιότητα από όλους τους τυπικούς κανόνες και τα ρητά κανονιστικά πρότυπα να εξασφαλίσουν την ομοιομορφία των πρακτικών και τη σταθερότητά τους στο χρόνο⁴. Το σύστημα των προδιαθέσεων –παρελθόν που επιβιώνει στο παρόν και διαιώνίζεται στο μέλλον με την επανενεργοποίησή του στις δομημένες σύμφωνα με τις αρχές του πρακτικές, εσωτερικός νόμος μέσω του οποίου ασκείται συνεχώς ο νόμος των εξωτερικών αναγκαιοτήτων, μη αναγώγιμος στους άμεσους περιορισμούς της συγκυρίας– αποτελεί την αρχή της συνέχειας και τακτικότητας που ο αντικειμενισμός αποδίδει, δίχως ωστόσο να μπορεί να εξηγήσει, στις κοινωνικές πρακτικές, αλλά και των ρυθμισμένων μετασχηματισμών που δεν μπορούν να εξηγήσουν ούτε η εξωγενής και στιγμιαία αιτιοκρατία ενός μηχανιστικού κοινωνιολογισμού, ούτε ο καθαρά εσωτερικός, αλλά εξίσου στιγμιαίος, καθορισμός του αυθόρμητου υποκειμενισμού. Αποφεύγοντας το δίλημμα μεταξύ των δυνάμεων που είναι εγγεγραμμένες στην προηγούμενη κατάσταση του συστήματος, έξω από το σώμα, και των εσωτερικών δυνάμεων που προκύπτουν στιγμιαία ως κίνητρα από την ελεύθερη βούληση, οι εσωτερικές προδιαθέσεις, *εσωτερίκευση της εξωτερίκευσης*, επιτρέπουν στις εξωτερικές δυνάμεις να ασκηθούν, σύμφωνα όμως με την ιδιαίτερη λογική των οργανισμών στους οποίους βρίσκονται ενσωματωμένες, δηλαδή με

4. Στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου η αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας (και του οικονομικού ή πολιτισμικού κεφαλαίου) δεν εξασφαλίζεται από αντικειμενικούς μηχανισμούς, η αδιάκοπη εργασία που απαιτείται για τη διατήρηση των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης θα ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένη σε αποτυχία, αν δεν μπορούσε να βασιστεί στη σταθερότητα των έξεων που συγκροτούνται κοινωνικά και συνεχώς ενισχύονται από τις ατομικές ή συλλογικές κυρώσεις. Στην περίπτωση αυτή, η κοινωνική τάξη στηρίζεται κατά πρώτο λόγο στην τάξη που επικρατεί στο νου και τις έξεις των ανθρώπων, ο οργανισμός δηλαδή όπως τον έχει ιδιοποιηθεί η ομάδα και όπως εκ των προτέρων έχει συντονιστεί στις απαιτήσεις της ομάδας, λειτουργεί ως υλοποίηση της συλλογικής μνήμης, αναπαράγοντας στους διαδόχους τα κεκτημένα των προκατόχων. Η τάση αυτή διατήρησης της οντότητας της ομάδας που εξασφαλίζεται με αυτό τον τρόπο, λειτουργεί σε ένα επίπεδο πολύ βαθύτερο από τις «οικογενειακές παραδόσεις», η μονιμότητα των οποίων προϋποθέτει μια συνειδητά συντηρούμενη πιστή δέσμευση καθώς και επιφορτισμένους φύλακες· ως εκ τούτου, έχουν μια ανυπακοή ξένη στις στρατηγικές της έξης που μπροστά σε νέες καταστάσεις, μπορούν να εφευρίσκουν νέους τρόπους κάλυψης των παλιών λειτουργιών. Λειτουργεί ακόμη σε ένα επίπεδο πολύ βαθύτερο και από τις συνειδητές στρατηγικές με τις οποίες τα δρώντα υποκείμενα επιδιώκουν να επενεργήσουν ρητά πάνω στο μέλλον τους και να το διαμορφώσουν κατ' εικόνα του παρελθόντος –όπως οι προδιαθέσεις στις διαθήκες ή ακόμη οι ρητοί κανόνες, απλές ανακλήσεις στην τάξη, δηλαδή στο πιθανό– το οποίο καθιστούν δυο φορές ισχυρότερο.

τρόπο διαρκή, συστηματικό και μη μηχανικό. Επίκτητο σύστημα γενεσιουργών σχημάτων, η έξη καθιστά δυνατή την ελεύθερη παραγωγή όλων των σκέψεων, αντιλήψεων και πράξεων που είναι εγγεγραμμένες στα εγγενή, ως προς τις συγκεκριμένες συνθήκες, όρια παραγωγής της και μόνο σ' αυτά. Μέσα από την έξη, η δομή –της οποίας αποτελεί προϊόν– διέπει την πρακτική, όχι με βάση ένα μηχανικό ντετερμινισμό, αλλά με βάση τους περιορισμούς και τα όρια που έχουν αρχικώς οριστεί στις επινοήσεις της. Άπειρη και ωστόσο αυστηρά περιορισμένη ικανότητα, η έξη είναι δύσκολο να νοηθεί όσο παραμένουμε εγκλωβισμένοι στα συνήθη διλήμματα –που η έννοια της έξης στοχεύει να υπερβεί– του ντετερμινισμού και της ελευθερίας, του καθορισμού και της δημιουργικότητας, της συνείδησης και του ασυνείδητου, ή του ατόμου και της κοινωνίας. Επειδή η έξη είναι μια άπειρη ικανότητα ελεύθερης (ελεγχόμενα ελεύθερης) παραγωγής προϊόντων –σκέψεων, αντιλήψεων, εκφράσεων, πράξεων– που έχουν πάντα ως όρια τις ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένες συνθήκες παραγωγής της, η εξωτερικά καθορισμένη και δυνητική ελευθερία που εξασφαλίζει, βρίσκεται τόσο μακριά από την απρόβλεπτη, πρωτότυπη δημιουργία όσο και η απλή μηχανική αναπαραγωγή των αρχικών καθορισμών.

Τίποτα δεν είναι τόσο παραπλανητικό όσο η αναδρομική ψευδαίσθηση που εμφανίζει το σύνολο από τα ίχνη μιας ζωής, όπως τα έργα ενός καλλιτέχνη ή τα γεγονότα μιας βιογραφίας, ως πραγμάτωση μιας ουσίας που προϋπήρχε αυτών: Όπως η αλήθεια ενός καλλιτεχνικού ύφους δεν είναι εγγεγραμμένη, εν είδει σπέρματος, σε μια πρωτότυπη έμπνευση, αλλά ορίζεται και επαναορίζεται συνεχώς στη διαλεκτική ανάμεσα στην εξαντικειμενικεύουσα πρόθεση και την ήδη εξαντικειμενικευμένη πρόθεση, έτσι και η ενότητα του νοήματος –η οποία εκ των υστέρων μπορεί να φανεί ότι έχει προηγηθεί των πράξεων και έργων που αναγγέλλουν την τελική της σημασία, μετατρέποντας αναδρομικά τις διαφορετικές φάσεις της χρονικής σειράς σε απλά προκαταρκτικά προσχέδια– συγκροτείται μέσα από την αντιπαράθεση ανάμεσα στα ερωτήματα που υπάρχουν μόνο μέσα από έναν νου και για έναν νου εφοδιασμένο με ένα συγκεκριμένο τύπο σχημάτων και απαντήσεων που έχουν αποκτηθεί με την εφαρμογή των ίδιων αυτών σχημάτων, τα οποία μπορεί όμως να μετασχηματίσει. Αν η γένεση των έργων ή πρακτικών που έχουν δημιουργηθεί από την ίδια έξη (ή από ομόλογες έξεις, όπως αυτές που διέπουν την ομοιότητα του τρόπου ζωής μιας ομάδας ή τάξης), δεν μπορεί να περιγραφεί ούτε σαν αυτόνομη ανάπτυξη μιας ουσίας μοναδικής και πάντα ταυτόσημης με τον εαυτό της, ούτε σαν συνεχής καινοτόμος δημιουργία· αυτό συμβαίνει διότι προκύπτει μέσα από την αναγκαία

και απρόβλεπτη συνάμα αντιπαράθεσή της με το συμβάν, το οποίο δεν μπορεί να υποκινήσει καταλλήλως την έξη παρὰ μόνο αν αυτή το αποσπάσει από τη συγκυρία του τυχαίου συμβάντος και το συγκροτήσει ως πρόβλημα εφαρμόζοντάς του τις ίδιες τις αρχές επίλυσής του. Και διότι η έξη, όπως κάθε τέχνη του επινοείν, επιτρέπει να παραχθούν άπειρες και σχετικά απρόβλεπτες πρακτικές (όπως οι αντίστοιχες καταστάσεις), αλλά εντούτοις περιορισμένες σε ό,τι αφορά την ποικιλία τους. Με λίγα λόγια, όντας το προϊόν μιας ιδιαίτερης τάξης αντικειμενικών κανονικοτήτων, η έξη τείνει να παράγει όλες τις «λογικές» συμπεριφορές, συμπεριφορές του «κοινού νου⁵», που είναι δυνατές μέσα στα όρια αυτών των κανονικοτήτων (και μόνο αυτές), και οι οποίες έχουν όλες τις πιθανότητες να κυρωθούν θετικά, διότι είναι αντικειμενικά προσαρμοσμένες στη χαρακτηριστική λογική ενός ιδιαίτερου πεδίου, το αντικειμενικό μέλλον του οποίου προεξοφλεί. Ταυτόχρονα τείνει να αποκλείει «δίχως βία, δίχως τέχνη, δίχως επιχείρημα», όλες τις «τρέλες» («δεν είναι για εμάς»), όλες δηλαδή τις συμπεριφορές που θα μπορούσαν να κυρωθούν αρνητικά διότι είναι ασύμβατες με τις αντικειμενικές συνθήκες.

Επειδή τείνουν να αναπαράγουν τις κανονικότητες που εμπεριέχονται εγγενώς στις συνθήκες στις οποίες έχει παραχθεί η γενεσιουργός αρχή τους, προσαρμοζόμενες ταυτόχρονα στις απαιτήσεις που εγγράφονται ως αντικειμενική δυνατότητα στην κατάσταση, όπως την ορίζουν οι γνωστικές και κινητήριες δομές που συνιστούν την έξη, οι πρακτικές δεν μπορούν να συναχθούν ούτε από τις παρούσες συνθήκες που μπορεί να φαίνονται ότι τις έχουν προκαλέσει, ούτε από τις παρελθούσες συνθήκες που έχουν δημιουργήσει την έξη, τη μόνιμη αρχή της παραγωγής τους. Δεν μπορούμε επομένως να τις εξηγήσουμε παρὰ μόνο αν συνδέσουμε τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτήθηκε η έξη που τις παρήγαγε, με τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες εφαρμόζεται· αν δηλαδή προβούμε μέσα από μια επιστημονική διαδικασία στη σύνδεση των δύο αυτών καταστάσεων του κοινωνικού κόσμου που πραγματοποιεί η έξη, αποκρύπτοντάς την μέσα και διαμέσου της πρακτικής. Το «ασυνείδητο», που μας απαλλάσσει από το να κάνουμε

5. «Η υποκειμενική αυτή πιθανότητα, που ενίοτε αναιρεί την αμφιβολία και γεννά μια ιδιάζουσα βεβαιότητα και άλλοτε πάλι εμφανίζεται σαν μια αβέβαιη λάμψη, είναι αυτό που αποκαλούμε φιλοσοφική πιθανότητα, διότι αναφέρεται στην άσκηση αυτής της ανώτερης ικανότητας με την οποία κατανοούμε την τάξη και τη λογική των πραγμάτων. Όλοι οι λογικά σκεπτόμενοι άνθρωποι έχουν το συγκεχυμένο αίσθημα των όμοιων πιθανοτήτων· αυτό καθορίζει ή τουλάχιστον δικαιολογεί, τις αδιάσειστες αυτές πεποιθήσεις που αποκαλούμε κοινό νου» (A. Cournot, *Essais sur les fondements de la connaissance et sur les caractères de la critique philosophique*, Hachette, 1η έκδοση, Παρίσι 1851: 70).

αυτή τη σύνδεση, δεν είναι στην πραγματικότητα παρά η λήθη της ιστορίας που γεννά η ίδια η ιστορία πραγματώνοντας τις αντικειμενικές δομές που παράγει σ' αυτές τις οιονεί φύσεις, τις έξεις⁶. Ενσωματωμένη ιστορία, μεταλλαγμένη σε φύση και ως εκ τούτου λησμονημένη ως ιστορία, η έξη είναι η ενεργή παρουσία του παρελθόντος του οποίου αποτελεί προϊόν: επομένως, είναι αυτό που αποδίδει στις πρακτικές τη *σχετική τους ανεξαρτησία* σε σχέση με τους εξωτερικούς καθορισμούς του άμεσου παρόντος. Η αυτονομία αυτή είναι η αυτονομία του πραγματωμένου και ενεργού παρελθόντος, το οποίο, λειτουργώντας ως συσσωρευμένο κεφάλαιο, παράγει ιστορία με βάση την ιστορία και εξασφαλίζει έτσι τη σταθερότητα στην αλλαγή, πράγμα που καθιστά το ατομικό δρων υποκείμενο έναν κόσμο μέσα στον κόσμο. Αυθορμησία δίχως συνείδηση ή βούληση, η έξη αντιτίθεται εξίσου στη μηχανική αναγκαιότητα όσο και στην αναστοχαστική ελευθερία, στα πράγματα δίχως ιστορία των μηχανιστικών θεωριών όσο και στα υποκείμενα «δίχως αδράνεια» των ορθολογιστικών θεωριών.

Στη δυαδική, επομένως, θεώρηση, που δεν αναγνωρίζει παρά την διαφανή προς τον εαυτό της πράξη συνείδησης ή το εξωτερικά καθορισμένο πράγμα, θα πρέπει να αντιπαραθέσουμε την πραγματική λογική της δράσης, η οποία φέρνει στην επιφάνεια δύο εξαντικειμενικεύσεις της ιστορίας, την εξαντικειμενίκευση στο σώμα και την εξαντικειμενίκευση στους θεσμούς ή, πράγμα ισοδύναμο, δύο καταστάσεις του κεφαλαίου, εξαντικειμενικευμένο και ενσωματωμένο, με τις οποίες εγκαθίσταται μια απόσταση σε σχέση με την αναγκαιότητα και τις επιταγές της. Η λογική αυτή αναδεικνύεται κατά τρόπο παραδειγματικό στη διαλεκτική των εκφραστικών διαθέσεων και των θεσμοποιημένων μέσων έκφρασης (μορφολογικών, συντακτικών, λεξιλογικών μέσων, φιλολογικών ειδών κ.λπ.) που παρατηρείται κατά την δίχως πρόθεση επινόηση του ρυθμισμένου αυτοσχεδιασμού. Συνεπαρμένος συνεχώς από τα ίδια του τα λόγια με τα οποία διατηρεί μια σχέση «φέροντος και φερομένου», όπως λέει ο Nicolai Hartmann, ο αριστοτέχνης ανακαλύπτει στον ίδιο του το λόγο το έναυσμα του λόγου του, ο οποίος προωθείται με τον

6. «Σε καθέναν από μάς, σε ποικίλες αναλογίες, υπάρχει ο άνθρωπος που ήμασταν χθές· αυτός ο χθесινός άνθρωπος από τη φύση των πραγμάτων κυριαρχεί μέσα μας, αφού το παρόν είναι ασήμαντο συγκρινόμενο με το μακροσκελές αυτό παρελθόν στη διάρκεια του οποίου διαμορφωθήκαμε όπως είμαστε σήμερα. Αλλά δεν νιώθουμε τον άνθρωπο αυτόν του παρελθόντος, γιατί είναι ριζωμένος βαθιά μέσα μας· συνιστά το ασυνείδητο κομμάτι του εαυτού μας. Κατά συνέπεια, τείνουμε να μην τον λαμβάνουμε υπ' όψη και να αγνοούμε τις νόμιμες απαιτήσεις του. Αντίθετα, έχουμε ζωντανή αίσθηση για τα πιο πρόσφατα αποκτήματα του πολιτισμού, γιατί όντας πρόσφατα δεν είχαν ακόμη το χρόνο να οργανωθούν στο ασυνείδητο» (E. Durkheim, *L'évolution pédagogique en France*, Alcan, Παρίσι 1938: 16).

τρόπο που προχωρεί ένα τρένο που φέρει τις γραμμές του⁷. Με άλλα λόγια, όντας προϊόν ενός *modus operandi* που δεν ελέγχεται συνειδητά, ο λόγος περιλαμβάνει μια «αντικειμενική πρόθεση», όπως αναφέρουν οι σχολαστικοί, που υπερβαίνει τις συνειδητές προθέσεις του δημιουργού αυτού του λόγου και παρέχει συνεχώς νέα ερεθίσματα προσήκοντα προς το *modus operandi* του οποίου είναι προϊόν και το οποίο λειτουργεί ως ένα είδος «πνευματικού αυτομάτου». Αν τα ευφυολογήματα εντυπωσιάζουν τόσο με την απροβλεψία τους όσο και με την αναδρομική τους αναγκαιότητα, είναι διότι το εύρημα, που φέρνει στην επιφάνεια μακρόχρονα θαμμένους πόρους, προϋποθέτει μια έξη η οποία κατέχει τόσο τέλεια τα αντικειμενικώς διαθέσιμα μέσα έκφρασης, που διακατέχεται από αυτά σε τέτοιο σημείο ώστε να επιβεβαιώνει την ελευθερία της σε σχέση με αυτά πραγματώνοντας τις πλέον σπάνιες από τις δυνατότητες που υπόχρεωτικά συνεπάγονται. Η διαλεκτική ανάμεσα στη σημασία της γλώσσας και τα «ρητά της φυλής» αποτελεί μια ιδιαίτερη και ιδιαίτερα σημαντική περίπτωση της διαλεκτικής ανάμεσα στην έξη και τους θεσμούς, ανάμεσα δηλαδή σε δύο τρόπους εξαντικειμενίκευσης της παρελθούσας ιστορίας, στην οποία δημιουργείται συνεχώς μια ιστορία που προορίζεται να αναδυθεί, όπως τα ευφυολογήματα, ως μοναδική και συνάμα αναπόφευκτη.

Η έξη, διαρκής γενεσιουργός αρχή ρυθμισμένων αυτοσχεδιασμών, ως πρακτική αίσθηση, επανενεργοποιεί τη σημασία που έχει εξαντικειμενικευθεί στους θεσμούς: Προϊόν του έργου της ενστάλαξης και ιδιοποίησης που απαιτείται ώστε οι αντικειμενικές δομές, προϊόντα της συλλογικής ιστορίας, να αναπαραχθούν υπό μορφή διαρκών και προσαρμοσμένων προδιαθέσεων που αποτελούν την προϋπόθεση της λειτουργίας τους, η έξη – η οποία συγκροτείται κατά τη διάρκεια μιας ιδιαίτερης ιστορίας, επιβάλλοντας την ιδιαίτερη λογική της στην ενσωμάτωση και μέσα από την οποία τα δρώντα υποκείμενα συμμετέχουν στην εξαντικειμενικευμένη στους θεσμούς ιστορία – είναι ακριβώς αυτή που επιτρέπει στους θεσμούς να τους κατοικούμε, να τους ιδιοποιούμαστε πρακτικά και με αυτό τον τρόπο να τους διατηρούμε εν ενεργεία, εν ζωή, εν ισχύϊ, να τους αποσπάμε συνεχώς από την κατάσταση του νεκρού γράμματος, της νεκρής γλώσσας, να αναβιώνουμε τη σημασία που βρίσκεται εναποτεθημένη σε αυτούς επιβάλλοντας όμως ταυτόχρονα τις αναθεωρήσεις και τους μετασχηματισμούς που συνεπάγεται η επανενεργοποίησή τους. Ή μάλλον, μέσα από την έξη ο θεσμός πραγματοποιείται

7. R. Ruyer *Paradoxes de la conscience et limites de l'automatisme*, Albin-Michel, Παρίσι 1966: 136.

πλήρως: η ικανότητα της ενσωμάτωσης, που εκμεταλλεύεται την ικανότητα του σώματος να λαμβάνει σοβαρά υπ' όψη του την επιτελεστική (performative) μαγεία του κοινωνικού, είναι αυτό που καθιστά το βασιλιά, τον τραπεζίτη ή τον ιερέα, κληρονομική μοναρχία, χρηματιστικό καπιταλισμό ή ενσάρκωμένη Εκκλησία. Η ιδιοκτησία ιδιοποιείται τον ιδιοκτήτη της ενσάρκωνόμενης σε μια δομή που παράγει πρακτικές εντελώς προσαρμοσμένες στη δική της λογική και τις δικές της απαιτήσεις. Αν δικαιούμαστε να λέμε, μαζί με τον Marx, ότι «ο επί δικαιώματι κληρονόμος του κτήματος, ο πρωτότοκος, ανήκει στη γη», ότι «τον κληρονομεί» ή ότι τα «πρόσωπα» των καπιταλιστών είναι η «προσωποποίηση» του κεφαλαίου, είναι διότι η καθαρά κοινωνική και οιονεί μαγική διαδικασία της κοινωνικοποίησης –η οποία εγκαινιάζεται με μια πράξη εγκατάστασης που καθιερώνει ένα άτομο ως πρωτότοκο, κληρονόμο, διάδοχο, χριστιανό ή απλώς ως άνδρα (σε αντιδιαστολή προς τη γυναίκα) με όλα τα αντίστοιχα προνόμια και υποχρεώσεις, και η οποία επεκτείνεται, ενισχύεται και επιβεβαιώνεται από τους κοινωνικούς εκείνους χειρισμούς που μετατρέπουν τη θεσμοποιημένη διαφορά σε φυσική διάκριση– παράγει απολύτως πραγματικά αποτελέσματα που εγγράφονται στο σώμα και στις πεποιθήσεις. Ένας θεσμός, ακόμη και η οικονομία, δεν είναι ολοκληρωμένος και εντελώς βιώσιμος παρά μόνο αν εξαντικειμενικεύεται διαρκώς όχι μόνο στα πράγματα, δηλαδή στη λογική –που υπερβαίνει τα μεμονωμένα δρώντα υποκείμενα– ενός ιδιαίτερου πεδίου, αλλά και στο σώμα, δηλαδή στις διαρκείς προδιαθέσεις που αναγνωρίζουν και εκπληρώνουν τις απαιτήσεις που απορρέουν από αυτό το πεδίο.

Στο μέτρο και μόνο που οι έξις αποτελούν ενσωμάτωση της ίδιας ιστορίας –ή, ακριβέστερα, της ίδιας ιστορίας όπως έχει εξαντικειμενικευθεί στις έξις και στις δομές– οι πρακτικές που παράγουν είναι αμοιβαία κατανοητές, άμεσα προσαρμοσμένες στις δομές και αντικειμενικά συναρμοσμένες και προικισμένες με μια αντικειμενική σημασία που είναι ταυτόχρονα ενιαία και συστηματική υπερβαίνοντας τις υποκειμενικές προθέσεις και τα συνειδητά προτάγματα, είτε είναι ατομικά είτε συλλογικά. Μια από τις βασικότερες συνέπειες της συμφωνίας ανάμεσα στην πρακτική αίσθηση και την εξαντικειμενικευμένη σημασία είναι η παραγωγή ενός κόσμου του κοινού, η άμεση προφάνεια του οποίου συνοδεύεται από την αντικειμενικότητα που εξασφαλίζει η συναίνεση σχετικά με τη σημασία των πρακτικών και του κόσμου, δηλαδή η εναρμόνιση των εμπειριών και η συνεχής ενίσχυση που δέχεται η καθεμία από αυτές από την έκφραση –ατομική ή συλλογική (σε μια γιορτή, για παράδειγμα), αυτοσχεδιαζόμενη ή προγραμματισμένη (κοινοί τόποι, αποφθέγματα)– παρόμοιων ή ταυτόσημων εμπειριών.

Η ομοιογένεια των έξεων που παρατηρείται στο πλαίσιο ενός συνόλου όρων ύπαρξης και κοινωνικών εξαρτήσεων είναι αυτή που καθιστά τις πρακτικές και τα έργα άμεσα κατανοητά και προβλέψιμα, κατά συνέπεια προφανή και αυτονόητα: Η έξη μας επιτρέπει να παρακάμψουμε το ζήτημα της πρόθεσης, όχι μόνο στην παραγωγή, αλλά και στην αποκρυπτογράφηση των πρακτικών και των έργων⁸. Αυτόματες και απρόσωπες, σημαίνουσες δίχως πρόθεση να σημαίνουν, οι συνήθειες πρακτικές προσφέρονται σε μια εξίσου αυτόματη και απρόσωπη κατανόηση καθώς, η ανάκτηση της αντικειμενικής πρόθεσης που εκφράζουν κατά κανένα τρόπο δεν απαιτεί την «επανενεργοποίηση» της «βιωμένης» πρόθεσης του ατόμου που τις εκτελεί, ούτε τη «μεταβίβαση της πρόθεσης στον άλλο», τόσο προσφιλή στους φαινομενολόγους και σε όλους τους υποστηρικτές της «συμμετοχικής» αντίληψης της ιστορίας ή κοινωνιολογίας, ούτε πάλι τη σιωπηρή ή ρητή διερεύνηση («τι εννοείς;») των προθέσεων των άλλων. Η «επικοινωνία των συνειδήσεων» προϋποθέτει κοινότητα των «ασυνείδητων» (δηλαδή των γλωσσικών και πολιτισμικών ικανοτήτων). Η ερμηνεία των αντικειμενικών προθέσεων των πρακτικών και των έργων δεν έχει τίποτα το κοινό με την «αναπαραγωγή» (*Nachbildung*, όπως λέει ο πρώιμος Dilthey) των βιωμένων εμπειριών και την ανώφελη και αβέβαιη ανασύσταση των προσωπικών ιδιοτεροτήτων μιας «πρόθεσης» που δεν απορρέει πραγματικά από αυτές.

Η αντικειμενική ομογενοποίηση των ομαδικών ή ταξικών έξεων που προκύπτει από την ομοιογένεια των όρων ύπαρξης, επιτρέπει, ακριβώς, στις πρακτικές να εναρμονίζονται αντικειμενικά έξω από κάθε στρατηγικό υπολογισμό και κάθε συνειδητή αναφορά σε μια νόρμα και να συναρμόζονται αμοιβαία έξω από κάθε άμεση διάδραση και *a fortiori* έξω από κάθε ρητό συντονισμό. Η ίδια η διάδραση οφείλει τη μορφή της στις αντικειμενικές δομές που έχουν παράξει τις προδιαθέσεις των ίδιων των εν διαδράσει δρώντων υποκειμένων και οι οποίες καθορίζουν ακόμα τη σχετική τους θέση τόσο στην διάδραση όσο και αλλού⁹. «Φανταστείτε, γράφει ο Leibniz, δύο ωρολό-

8. Μια από τις αρετές του υποκειμενισμού και της ηθικολογίας της συνείδησης (ή της διερεύνησης της συνείδησης), που συχνά αποκρύπτεται, είναι ότι οι αναλύσεις που καταδικάζουν ως «μη αυθεντικές» τις πράξεις που υπόκεινται στις αντικειμενικές πιέσεις του κόσμου (είτε πρόκειται για τις αναλύσεις του Heidegger για την καθημερινή ύπαρξη και τον «τις» [das Man], είτε αυτές του Sartre για το «σοβαρό πνεύμα»), καταδεικνύουν δια της εις άτοπον απαγωγής την πρακτική αδυνατότητα της «αυθεντικής» ύπαρξης που θα συμπεριελάμβανε όλες τις εκ των προτέρων δεδομένες σημασίες και τους αντικειμενικούς προσδιορισμούς σε ένα πρόταγμα ελευθερίας: η καθαρά ηθική αναζήτηση της «αυθεντικότητας» αποτελεί πρόνομιο αυτών που, έχοντας τον ελεύθερο χρόνο να σκεφθούν, είναι σε θέση να παρακάμψουν την οικονομία της σκέψης που επιβάλλει η «μη αυθεντική» συμπεριφορά.

9. Ενάντια σε όλες τις μορφές της περιστασιοκρατικής (*occasionnaliste*) ψευδαίσθησης

για ... που είναι πλήρως συγχρονισμένα. Αυτό μπορεί να γίνει με τρεις τρόπους. Ο πρώτος συνίσταται σε μια αμοιβαία επιρροή· ο δεύτερος είναι να αναθέσουμε σε έναν έμπειρο εργάτη να τα διορθώνει και να τα συγχρονίζει ανά πάσα στιγμή· ο τρίτος είναι να κατασκευάσουμε το εκκρεμές τους με τόση τέχνη και ακρίβεια ώστε στη συνέχεια να εξασφαλίζεται ο συγχρονισμός τους»¹⁰. Όσο αγνοούμε την πραγματική αρχή αυτής της ενορχήστρωσης, δίχως διευθυντή ορχήστρας, που παρέχει κανονικότητα, ενότητα και συστηματικότητα στις πρακτικές δίχως να υπάρχει οποιαδήποτε αυθόρμητη ή επιβαλλόμενη οργάνωση κάποιων ατομικών σχεδίων, είμαστε καταδικασμένοι σε έναν απλοϊκό αρτιφισιαλισμό που δεν αναγνωρίζει καμία άλλη ενοποιητική αρχή εκτός από τον συνειδητό συντονισμό¹¹: Αν οι πρακτικές των μελών της ίδιας ομάδας, ή σε μια διαφοροποιημένη κοινωνία, της ίδιας τάξης, είναι πάντα περισσότερο και καλύτερα εναρμονισμένες από όσο γνωρίζουν ή θέλουν τα δρώντα υποκείμενα, είναι γιατί, όπως γράφει και πάλι ο Leibniz, «ενώ ακολουθεί τους δικούς του νόμους» ο καθένας «συμφωνεί εντούτοις με τους άλλους». Η έξη δεν είναι άλλο από αυτό τον εγγενή νόμο, *lex insita*, που εγγράφεται στο σώμα από ταυτόσημες ιστορίες και ο οποίος αποτελεί προϋπόθεση όχι μόνο για το συντονισμό των πρακτικών, αλλά και για τις πρακτικές του συντονισμού¹². Στην πραγματικότητα, οι διορθώσεις και ρυθμίσεις που πραγματοποιούνται συνειδητά από τα ίδια δρώντα υποκείμενα

που ανάγουν άμεσα τις πρακτικές στις ιδιότητες που εγγράφονται στην εκάστοτε κατάσταση, θα πρέπει να θυμίσουμε ότι οι «διαπροσωπικές» σχέσεις δεν είναι παρά φαινομενικά μόνο σχέσεις προσώπου προς πρόσωπο και ότι η αλήθεια της διάδρασης ποτέ δεν έγκειται αποκλειστικά στην ίδια τη διάδραση (πράγμα που ξεχνάμε όταν, ανάγοντας την αντικειμενική δομή της σχέσης μεταξύ των συναθροισμένων προσώπων ή των ομάδων στις οποίες ανήκουν –δηλαδή τις αποστάσεις και τις ιεραρχίες– στη συγκυριακή δομή της διάδρασής τους σε μια δεδομένη κατάσταση και ομάδα, εξηγούμε ότι συμβαίνει σε μια πειραματική διάδραση με βάση τα πειραματικώς ελεγχόμενα χαρακτηριστικά της κατάστασης, όπως τη σχετική θέση των συμμετεχόντων στο χώρο ή τη φύση των διαύλων που χρησιμοποιούνται).

10. Leibniz, «Second éclaircissement du système de la communication des substances» (1696) στο *Œuvres philosophiques*, τόμ. II, επιμ. P. Janet, de Ladrangue, Παρίσι 1866: 548.

11. Έτσι η άγνοια της πιο βέβαιης, αλλά καλύτερα κρυμμένης, βάσης απαρτίωσης των ομάδων ή των τάξεων μπορεί να οδηγήσει τους μεν να αρνηθούν την ενότητα της κυρίαρχης τάξης με μόνη απόδειξη την αδυναμία να διαπιστωθεί εμπειρικά ότι τα μέλη της κυρίαρχης τάξης έχουν μια εκπεφρασμένη πολιτική, ρητά επιβεβλημένη μέσα από έναν συντονισμένο σχεδιασμό, ή ακόμη μέσα από μια συνωμοσία, τους δε να θεωρήσουν ως μοναδική δυνατή βάση ενότητας της κυριαρχούμενης τάξης τη συνειδητοποίηση, ένα είδος επαναστατικού *cogito* που θα ανέδνε την εργατική τάξη συγκροτώντας την ως «τάξη δι' εαυτήν».

12. Γίνεται έτσι κατανοητό γιατί ο χορός, ιδιαίτερη και ιδιαιτέρως εντυπωσιακή περίπτωση συγχρονισμού του ομοιογενούς, και ενορχήστρωσης τους ετερογενούς, έχει την τάση να συμβολίζει παντού την απαρτίωση της ομάδας και να την ενισχύει συμβολίζοντάς την.

προϋποθέτουν τον πλήρη έλεγχο ενός κοινού κώδικα και οι συλλογικές κινητοποιήσεις δεν μπορούν να πετύχουν δίχως ένα ελάχιστο επίπεδο συμφωνίας ανάμεσα στις έξεις των υποκινητών (προφήτης, ηγέτης κ.ο.κ.) και τις προδιαθέσεις αυτών που αναγνωρίζουν τον εαυτό τους στις πρακτικές ή τα λόγια των υποκινητών και προπαντός δίχως την τάση προς την ομαδοποίηση που προκαλεί η αυθόρμητη ενορχήστρωση των διαθέσεων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάθε προσπάθεια *κινητοποίησης* που στοχεύει στην οργάνωση μιας *συλλογικής δράσης* πρέπει να λάβει υπ' όψη της τη διαλεκτική των προδιαθέσεων και των περιστάσεων που διέπει κάθε μεμονωμένο δρων υποκείμενο, είτε είναι υποκινητής, είτε υποκινούμενος (η υστέρηση των έξεων αποτελεί αναμφισβήτητα μια από τις αιτίες της χρονικής διαφοράς ανάμεσα στις περιστάσεις/ευκαιρίες και τις προδιαθέσεις που οδηγούν στη σύλληψή τους, πράγμα που εξηγεί τις χαμένες ευκαιρίες και ιδιαίτερα την αδυναμία, που συχνά παρατηρείται, να σκεφθούμε τις ιστορικές κρίσεις σύμφωνα με κατηγορίες αντίληψης και σκέψης άλλες από αυτές του παρελθόντος, όσο επαναστατικό και αν υπήρξε)· να λάβει επίσης υπ' όψη της την *αντικειμενική ενορχήστρωση* που λαμβάνει χώρα ανάμεσα στις προδιαθέσεις που είναι αντικειμενικά συντονισμένες, διότι ακριβώς είναι διατεταγμένες από αντικειμενικές ανάγκες εντελώς ή εν μέρει ταυτόσημες. Είναι, ωστόσο, εξαιρετικά επικίνδυνο να σκεφθούμε τη συλλογική δράση με βάση το μοντέλο της ατομικής δράσης αγνοώντας όλα όσα οφείλει στη σχετικά αυτόνομη λογική των θεσμών *κινητοποίησης* (με τη δική τους ιστορία, την ιδιαίτερη οργάνωσή τους κ.ο.κ.) και στις θεσμοποιημένες ή μη καταστάσεις στις οποίες λαμβάνει χώρα.

Η κοινωνιολογία αντιμετωπίζει ως ταυτόσημα όλα τα βιολογικά άτομα τα οποία, όντας προϊόν των ίδιων αντικειμενικών συνθηκών, είναι προικισμένα με τις ίδιες έξεις: Η κοινωνική τάξη (καθεαυτήν), μια τάξη ταυτόσημων ή παρόμοιων όρων ύπαρξης και εξαρτήσεων, είναι συνάμα μια τάξη βιολογικών ατόμων προικισμένων με την ίδια έξη, ως σύστημα προδιαθέσεων κοινό σε όλα τα προϊόντα των ίδιων εξαρτήσεων. Αν και αποκλείεται όλα τα μέλη της ίδιας τάξης (ή έστω δύο από αυτά) να έχουν τις ίδιες εμπειρίες και με την ίδια σειρά, είναι εντούτοις βέβαιο ότι κάθε μέλος της ίδιας τάξης έχει περισσότερες πιθανότητες από οποιοδήποτε μέλος μιας άλλης τάξης να έχει βρεθεί αντιμέτωπο με τις πιο συχνά επαναλαμβανόμενες καταστάσεις για τα μέλη αυτής της τάξης: Οι αντικειμενικές δομές, που η επιστήμη συλλαμβάνει με βάση τις πιθανότητες πρόσβασης στα αγαθά, τις υπηρεσίες, τις εξουσίες, ενσταλάζουν –μέσα από τις συγκλίνουσες εμπειρίες που προσδίδουν φυσιο-

γνωμία σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, με τα «κλειστά επαγγέλματα», τους «απροσπέλαστους χώρους» ή τους «κλειστούς ορίζοντες», το είδος αυτό «της τέχνης του πιθανολογείν», όπως έλεγε ο Leibniz, του να προνοεί κανείς το αντικειμενικό μέλλον— μια αίσθηση της πραγματικότητας που είναι, χωρίς αμφιβολία, η καλύτερα κρυμμένη αρχή της αποτελεσματικότητάς τους.

Για να ορίσουμε τις σχέσεις ανάμεσα στην ταξική έξη και την ατομική έξη (η οποία είναι αναπόσπαστη από την οργανική ατομικότητα, άμεσα δεδομένη στην άμεση αντίληψη —*intuitus personae*— και κοινωνικά δηλωμένη και αναγνωρισμένη— κύριο όνομα, νομική ταυτότητα κ.ο.κ.) θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την ταξική (ή ομαδική) έξη, δηλαδή την ατομική έξη σε ό,τι εκφράζει ή αντανακλά από την τάξη (ή την ομάδα), ως ένα υποκειμενικό, αλλά όχι ατομικό, σύστημα εσωτερικευμένων δομών, κοινών σχημάτων αντίληψης, κατανόησης και δράσης που αποτελούν την προϋπόθεση κάθε εξαντικειμενίκευσης και κάθε πρόσληψης· και να θεμελιώσουμε τον αντικειμενικό συντονισμό των πρακτικών και την ενιαία θεώρηση του κόσμου στο γεγονός ότι οι ατομικές πρακτικές και θεωρήσεις είναι εντελώς απρόσωπες και αντιμεταθέσιμες μεταξύ τους. Αλλά αυτό θα σήμαινε ότι θεωρούμε όλες τις πρακτικές ή τις αναπαραστάσεις που παράγονται σύμφωνα με τα ίδια σχήματα ως απρόσωπες και αντιμεταθέσιμες, όπως οι μεμονωμένες εποπτείες του χώρου που, κατά τον Kant, δεν αντανακλούν καμία από τις ιδιαιτερότητες του εμπειρικού εγώ. Στην πραγματικότητα αυτό που ενοποιεί τις μεμονωμένες έξεις των διαφορετικών μελών της ίδιας τάξης είναι μια σχέση ομολογίας, ποικιλομορφίας δηλαδή στην ομοιογένεια, που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής τους: *Κάθε σύστημα ατομικών προδιαθέσεων αποτελεί μια δομική παραλλαγή των άλλων, όπου εκφράζεται η μοναδικότητα της θέσης στο εσωτερικό της τάξης και της τροχιάς που έχει διανύσει.* Το «προσωπικό» ύφος, η ιδιαίτερη δηλαδή σφραγίδα που φέρουν όλα τα προϊόντα της ίδιας έξης, πρακτικές ή έργα, δεν είναι παρά μια απόκλιση σε σχέση με το ύφος μιας εποχής ή μιας τάξης και παραπέμπει στο κοινό ύφος όχι μόνο με τη συμμόρφωση —όπως ο Φειδίας, που κατά τον Hegel δεν είχε «τρόπο»— αλλά και με τη διαφορά που κάνει τον «τρόπο».

Η αρχή που διέπει τις διαφορές ανάμεσα στις ατομικές έξεις έγκειται στη μοναδικότητα των κοινωνικών τροχιών στις οποίες αντιστοιχούν σειρές χρονολογικά διατεταγμένων και μη αναγώγιμων μεταξύ τους καθορισμών: Η έξη που την κάθε στιγμή δομεί —ακολουθώντας τις δομές που έχουν ήδη παραχθεί από προηγούμενες εμπειρίες— τις νέες εμπειρίες, που με τη σειρά τους επηρεάζουν τις δομές αυτές μέσα στα όρια που καθορίζουν οι δυνατότητες επιλογής τους, πραγματοποιούν μια μοναδική απαρτίωση, η οποία κυ-

ριαρχείται από τις πρώτες εμπειρίες, εμπειρίες στατιστικά κοινές στα μέλη της αυτής τάξης¹³. Το ιδιαίτερο βάρος των πρώιμων εμπειριών οφείλεται ουσιαστικά στο γεγονός ότι η έξη τείνει να εξασφαλίζει τη δική της σταθερότητα και άμυνα έναντι των αλλαγών μέσα από την επιλογή που κάνει ανάμεσα στις νέες πληροφορίες, απορρίπτοντας, αν εκτεθεί σε αυτές τυχαία ή αναγκαστικά, τις πληροφορίες που μπορεί να αμφισβητήσουν τη δική της συσσωρευμένη πληροφορία και προ παντός, αποθαρρύνοντας την έκθεση σε τέτοιου είδους πληροφορίες: Αρκεί να σκεφθούμε λ.χ. την ομογαμία ως υπόδειγμα όλων των «επιλογών» μέσα από τις οποίες η έξη τείνει να ευνοεί τις εμπειρίες που την ενισχύουν (ή το εμπειρικά τεκμηριωμένο γεγονός ότι τείνουμε να συζητάμε πολιτικά με πρόσωπα που έχουν τις ίδιες απόψεις). Με τη συστηματική «επιλογή» που κάνει ανάμεσα στους τόπους, τα γεγονότα και τα πρόσωπα που μπορεί να συναναστραφεί, η έξη τείνει να προστατεύει τον εαυτό της από τις κρίσεις και τις κρίσιμες αμφισβητήσεις εξασφαλίζοντας ένα περιβάλλον στο οποίο είναι όσο το δυνατό πιο προ-προσαρμοσμένος, δηλαδή ένα σχετικά σταθερό σύμπαν καταστάσεων που τείνει να ενισχύει τις προδιαθέσεις της, παρέχοντας στα προϊόντα της την πλέον ευνοϊκή αγορά. Για άλλη μια φορά, το παράδοξο της πληροφορίας που χρειάζεται για να αποφευχθεί η πληροφορία, λύνεται με βάση την πιο παράδοξη ιδιότητα της έξης, τη *μη επιλεγμένη αρχή όλων των «επιλογών»*: τα σχήματα αντίληψης και εκτίμησης της έξης που βρίσκονται στη βάση όλων των στρατηγικών αποφυγής, αποτελούν ως επί το πλείστον προϊόν μιας μη συνειδητής μη ηθελημένης αποφυγής, καθώς είτε προκύπτει αυτομάτως από τις συνθήκες ύπαρξης (όπως λ.χ., από το διαχωρισμό στο χώρο) είτε από μια στρατηγική πρόθεση (όπως λ.χ., η αποφυγή της «κακιάς παρέας» ή του «ακατάλληλου βιβλίου») που εκπορεύεται από τους ενήλικες οι οποίοι ωστόσο έχουν διαπλαστεί στις ίδιες συνθήκες.

Ακόμη και όταν εμφανίζονται ως πραγματοποίηση κάποιων ρητών στόχων, οι στρατηγικές που παράγει η έξη και που επιτρέπουν την αντιμετώπιση απρόβλεπτων και συνεχώς μεταβαλλόμενων καταστάσεων, φαινομενικά μόνο καθορίζονται από το μέλλον: Αν η προεξόφληση των ίδιων τους των συνεπειών τις κάνει να εμφανίζονται προσανατολισμένες, ενισχύοντας έτσι την τελεολογική ψευδαίσθηση, αυτό συμβαίνει διότι τείνοντας πάντα να αναπαράγουν τις αντικειμενικές δομές από τις οποίες προέκυψαν, είναι κα-

13. Εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι οι άπειροι δυνατοί συνδυασμοί των μεταβλητών που συνδέονται με την κοινωνική τροχιά του κάθε ατόμου και των ομάδων καταγωγής του μπορούν να εξηγήσουν την απειρία των ατομικών διαφορών.

θορισμένες από τις παρελθούσες συνθήκες παραγωγής της αρχής που διέπει την παραγωγή τους, δηλαδή από το ήδη εκπληρωμένο μέλλον των ταυτώσεων ή αντιμεταθέσιμων προηγούμενων πρακτικών, το οποίο συμπίπτει με το μέλλον τους στο μέτρο και μόνο στο μέτρο που οι δομές, στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούν, είναι ταυτόσημες ή ομόλογες προς τις αντικειμενικές δομές από τις οποίες προέκυψαν. Έτσι, για παράδειγμα, κατά τη διάδραση ανάμεσα σε δύο δρώντα υποκείμενα ή ομάδες δρώντων υποκειμένων προικισμένων με τις ίδιες έξεις (έστω Α και Β), τα πάντα συμβαίνουν σαν οι πράξεις του καθένα από αυτούς (έστω α_1 για τον Α) να είναι οργανωμένες σε συνάρτηση προς τις αντιδράσεις που θα προκαλούσαν σε οποιονδήποτε έχει την ίδια έξη (έστω β_1 , αντίδραση του Β στην α_1). Στη συνέχεια, συνεπάγονται αντικειμενικά την προσδοκία της αντίδρασης που οι αντιδράσεις αυτές θα προκαλούσαν με τη σειρά τους (έστω α_2 , αντίδραση στη β_1). Αλλά η τελεολογική περιγραφή, η μόνη που αρμόζει σε ένα «έλλογο δρων υποκείμενο» που κατέχει τέλεια πληροφόρηση σχετικά με τις προτιμήσεις και τις ικανότητες των άλλων δρώντων υποκειμένων και σύμφωνα με την οποία κάθε δράση θα είχε ως σκοπό να καταστήσει εφικτή την αντίδραση στην αντίδραση που προκαλεί (το άτομο Α κάνει μια πράξη α_1 , ένα δώρο, λ.χ., ώστε να ωθήσει το άτομο Β να προβεί στην πράξη β_1 , ένα αντίδωρο, οπότε να είναι σε θέση να εκπληρώσει την πράξη α_2 , να υπερθεματίσει με ακόμη μεγαλύτερο δώρο) είναι εξίσου αφελής με τη μηχανιστική περιγραφή η οποία εμφανίζει την πράξη και την ανταπόκριση ως διαφορετικά διαβήματα μιας αλληλουχίας προγραμματισμένων δράσεων που παράγεται από ένα μηχανισμό¹⁴. Η έξη περιλαμβάνει τη λύση του παράδοξου της αντικειμενικής σημασίας δίχως υποκειμενική πρόθεση: Διέπει τις σειρές αυτές των «κινήσεων» που είναι αντικειμενικά οργανωμένες ως στρατηγικές δίχως να αποτελούν προϊόν μιας πραγματικής στρατηγικής πρόθεσης –πράγμα που θα προϋπέ-

14. Για να δώσουμε το μέτρο των δυσκολιών στις οποίες προσκρούει η μηχανιστική θεωρία της πρακτικής ως μηχανική αντίδραση που καθορίζεται άμεσα από τις προηγούμενες συνθήκες και εντελώς αναγώγιμη στη μηχανική λειτουργία μιας προκαθορισμένης σειράς κινήσεων, που θα πρέπει επιπλέον να υποθέσουμε ότι είναι άπειρες, όπως άλλωστε και οι τυχαίοι συνδυασμοί των εξωτερικών ερεθισμάτων που μπορούν να τις προκαλέσουν, αρκεί να αναφερθούμε στο μεγαλοπρεπές και απελπισμένο εγχείρημα αυτού του ανθρωπολόγου που οπλισμένος με αρκετή θετικιστική θέρμη καταγράφει 480 στοιχειώδεις μονάδες συμπεριφοράς παρατηρώντας επί είκοσι λεπτά τη δραστηριότητα της συζύγου του στην κουζίνα, υπολογίζοντας σε 20.000 την ημέρα, σε πολλά εκατομμύρια επομένως το χρόνο, για μια ομάδα αποτελούμενη από εκατοντάδες κατηγορίες ρόλων, τα «επεισόδια» που θα είχε να διερευνήσει η επιστήμη. Βλ. M. Harris, *The Nature of Cultural Things*, Random House, Νέα Υόρκη 1964: 74-75.